

ТИМБІЛДИНГ ЯК ДУШЕОПІКУНСТВО

в контексті капеланського служіння

Анотація. Мета цієї статті полягає в розгляді тимбілдингу як інструменту душпастирської опіки в контексті капеланського служіння. Душпастирська опіка воїнів та їхніх сімей є основним напрямом діяльності капеланського служіння. Душеопікунство стало ще більш необхідним внаслідок військової агресії російської федерації. У статті представлена теза, що навчання з тимбілдингу є неформальним інструментом душпастирської опіки в контексті капеланського служіння. Автор подає коротку історичну інформацію становлення капеланського служіння, наводить біблійно-богословські аргументи важливості побудови команди в лавах Збройних сил України, показуючи, що тимбілдинг може бути частиною душеопікунства.

Ключові слова: капелан, війна, душеопікунство, тимбілдинг.

Title: Teambuilding as pastoral care in the context of chaplaincy.

Abstract. The purpose of this article is to consider team building as a tool of pastoral care in the context of chaplaincy. Pastoral care of soldiers and their families is the main activity of the chaplain service. Guardianship became even more necessary as a result of the military aggression of the Russian Federation. The article presents the thesis that team building training is an informal tool of pastoral care in the context of chaplain service. The author provides brief historical information on the formation of chaplain service, provides biblical and theological arguments for the importance of team building in the ranks of the Armed Forces of Ukraine, showing that team building can be a part of spiritual care.

Keywords: chaplain, war, pastoral care, team building.

Марфін Людмила Борисівна, студентка Кременчуцької євангельської семінарії та Київської богословської семінарії, має значний досвід капеланського та опікунського служіння, проводить тренінги з тимбілдингу у ГФ «Капеланський патруль» (м. Дніпро) (Кременчук, Україна).

ВСТУП

◆ Слово «війна» завжди викликає темні асоціації в людській свідомості, але ще будучи на Оливній горі Сам Ісус Христос попереджував людей про дні, які будуть перед Його пришествям (Мт. 24:6–7). Він казав: «Ви почувете про війни і про чутки воєнні. Глядіть, не жахайтеся, бо має так статися; але це ще не кінець. Бо повстане народ проти народу, і царство піде на царство...»^[1].

Російська військова агресія проти України підняла «на ноги» весь світ. Величезне фізичне та душевно-психологічне навантаження несуть наші захисники, воїни Збройних сил України. Враховуючи велику небезпеку для життя та здоров'я, різні щоденні виклики, виникає нагальна потреба в проведенні різних навчань, зокрема з тимбілдингу (командоутворення). Вплив на рівень особистої відповідальності кожного бійця за груповий результат, міжособистісні стосунки стануть або позитивним, або негативним моментом для виконання підрозділом поставлених завдань. З огляду на це виникає потреба в якісній просвітницькій роботі серед військовослужбовців, яка підвищить рівень позитивної взаємодії в команді.

Багато бійців кажуть про те, що можуть довіряти лише собі, але практика показує, що є речі, які просто не можна виконати самому без допомоги побратимів, тому розвиток довіри між членами команди – дуже важливий першочерговий крок у розвитку міжособистісних стосунків. Також не завжди люди усвідомлюють, наскільки важлива участь у тих чи інших питаннях саме команди, адже це великий «клондайк» ідей, досвіду, наполегливості, підбадьорення та завзяття для інших. Люди з сильними рисами характеру можуть певною мірою «глушити своєю активністю» вояків із менш яскраво вираженими лідерськими здібностями, внаслідок чого замість співпраці виходить «самозакриття» останніх, почуття заниженої самооцінки та інших дій, які можуть призвести до сумних наслідків.

Мета поданої статті полягає в розгляді тимбілдингу як інструменту душпастирської опіки під час капеланського служіння.

КАПЕЛАНСЬКЕ СЛУЖІННЯ У ПІДРОЗДІЛАХ ЗСУ

◆ Першоджерелами військового капеланства у світі вважаються події, які відбувалися в IV ст. Римський воїн Мартін Туровський, зустрів тремтячого жebraка, якому не міг допомогти нічим, крім того, щоб розрубати свій плащ (сарелла) навпіл та дати одну частину людині, яка потерпала від холоду. Потім йому приснився сон, де він побачив Ісуса Христа обгор-

^[1] Рафаїл Туркопяк, пер., *Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов*, Перше видання (Київ: Українське біблійне товариство, 2021).

нутого в його половинку плаща, яку він дав жебракові. Згодом Мартін став християнином і все своє життя присвятив церкві. Пізніше плащ св. Мартіна носили в бій як хоругву біля короля, а священник згодом став охоронцем цієї реліквії (capellanus) та обслуговував релігійні потреби короля і через те отримав титул капелан, а місце, де зберігався в поході цей плащ, стало називатися «каплицею» – місцем богослужіння. В інструкції капеланів США є такі слова: «Інституту священників довіряється найсокровенніше – душа солдата, його моральні устої, його здібності переносити труднощі і точно виконувати накази командування»^[2].

Однозначної інформації про те, коли з'явилися перші священники в українському війську немає, але християни були ще у війську князя Святослава, користувався послугами священства і князь Володимир Мономах. Духівники перебували і в козацькому війську. Перші посади військового духовенства датувалися 1848 р.^[3].

12 травня 1994 р. було започатковано Міжцерковну раду з питань душпастирської роботи у збройних формуваннях України. Відбувалися різні конференції, які порушували цю проблематику (наявність консультативного органу різних конфесій у справі душпастирства в Збройних силах України). Після Помаранчевої революції відбувся певний позитивний процес, який набув чинності у вигляді директиви (21.04.2006) «Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців ЗСУ»^[4].

Кандидат історичних наук С. В. Филипчук пише про військове капеланство в Україні як таке, що взяло свій безпосередній початок у військових подіях на Сході України, а саме, в зоні АТО. «Практично з перших днів АТО поруч із воїнами української армії перебували військові священники – капелани різних християнських конфесій»^[5].

Офіцер Збройних сил України і отець-диякон Української греко-католицької церкви Р. М. Коханчук сказав такі слова: «Важливою складовою роботи капелана є навчання і виховання особового складу та морально-психологічна підготовка військовиків»^[6].

Душпастирська опіка дедалі більше набирала обертів у зв'язку з тим, що події на Сході привели до розширення бойових дій через масштабне вторгнення російської федерації на нашу землю. С. Филипчук пише: «Військові капелани впливають на духовно-патріотичний стан

^[2] Р. Коханчук, *Душпастирська опіка військових* (К., 2004), 29.

^[3] З детальною історією становлення військового капеланства у Незалежній Україні можна познайомитися в статті: В. Гоголь і Р. Делятинський, «Вісник Львівського університету», *Історія становлення військового капеланства в Збройних Силах України (1991-2022 роки)*, Серія філос.-політолог. студії., вип. 42 (2022): 26–38.

^[4] С. Филипчук, «Історичне релігієзнавство», *Досвід капеланства в умовах АТО*, вип. 12 (2015): 161, <https://eprints.oa.edu.ua/3952/1/16.pdf>.

^[5] Филипчук, 164.

^[6] Коханчук, 4.

військових, членів їхніх сімей, українське суспільство загалом, адже практично всю історію незалежної України церква як інститут посідала перше місце в рейтингу довіри українських громадян. Присутність капеланів у зоні бойових дій та й на звільнених українськими військовими територіях необхідна для моральної й духовної підтримки військовослужбовців і громадян України»^[7].

Представники різних протестантських конфесій створили Батальйон капеланів, а потім було зареєстровано Громадську організацію «Перший український батальйон військових капеланів». Вважається, що українська армія не має цілісної доктрини виховної роботи, отже, виникає необхідність морально-психологічної та духовної допомоги військовослужбовцям, посилення виховної роботи у військах як у воєнний так і в післявоєнний стан.

Вагомим досягненням було підписання 18 березня 2022 р. «Закону про військове капеланство» президентом Володимиром Зеленським^[8], який регламентує служіння військового капелана^[9].

ДУШПАСТИРСЬКА ОПІКА ЯК ОСНОВНИЙ ВИД ДІЯЛЬНОСТІ КАПЕЛАНА

◆ Згідно з чинним законодавством капеланська діяльність у структурах військовослужбовців та їхніх сім'ях як у мирний так і в воєнний час полягає передусім в організації заходів із задоволення духовно-релігійних потреб цієї категорії людей. Душпастирська опіка є напрямом капеланської діяльності, який спрямований на «забезпечення релігійної, етичної, моральної, духовної підтримки, на сприяння формуванню особистої стійкості та належного духовного стану особового складу». Як сказав Ейзенхауер: «Не буває атеїзму в одиночному окопі»^[10].

Формування навичок продуктивної взаємодії членів підрозділу у різних ситуаціях дає можливість побудови довірливих стосунків між людьми та підвищує ефективність роботи підрозділу через самоприйняття себе та побратимів, а також реалізації індивідуальних і професійних якостей кожного бійця в підрозділі. Ця особливість не лише згуртовує колектив, але і підвищує професіоналізм як підрозділу, так і кожного воїна окремо. Продуктивна взаємодія членів команди допомагає не лише побудувати міжособистісні стосунки, але пере-

^[7] Филипчук, 161.

^[8] Див. «Закон України про Службу військового капеланства» (б. д.), <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/472460>.

^[9] Більш про правовий статус військового капелана можна дізнативс в статті: М.М. Ващук і В.В. Корольова, «Актуальні питання сучасної науки та практики», *Особливості формування правового статусу військового капелана на сучасному етапі розвитку українського державотворення*, 2018, 598–600.

^[10] Коханчук, *Душпастирська опіка військових*, 36.

йти від конкуренції до кооперації для виконання поставлених завдань. Уже сприйняття один одного йде на рівні розкриття потенціалу кожного бійця, незалежно від того екстраверт він чи інтроверт, незалежно від професійних навичок чи досвіду участі в бойових діях. Передача досвіду молодим уже не буде сприйматися як хизування або нехтування відсутністю цього в недосвідчених бійців. Щоб більше люди починають розуміти певні грані та «підводні рифи» різних душевно-духовних травм, то більше починають довіряти один одному, знаючи, що його не висміють, але зрозуміють і приймуть, що в свою чергу розкриває величезний потенціал для мотивації виконання завдань та самореалізації і відповідальності за кінцевий груповий результат. Аналогом, який це підтверджує, є діяльність військового священника в Норвегії, де «на капелана покладається проблема формування у військовому колективі атмосфери довіри», де діє система навчання під назвою «Товариш»^[11]. У ній використовуються завдання для роботи в парах, де неможливе його виконання однією людиною. При цьому головне не результат, а досягнуте порозуміння. Одна із програм, яка практикується зараз у війську, містить адаптовані елементи навчання, де головне не лише порозуміння, але і досягнення кінцевого результату. Робота відбувається не в парах, а групах 9-12 осіб для одного викладача^[12].

БІБЛІЙНІ АРГУМЕНТИ КЛЮЧОВИХ ПОНЯТЬ ТИМБІЛДІНГУ

◆ Важливим у цьому дискурсі є біблійне підґрунтя командної роботи. У Мойсея було 70 старійшин. У Гедеона було 300 людей. У Давида були воєначальники. В Ісуса було 12 учнів, Він також посилав їх по двоє. Апостол Павло мав своїх численних учнів. З цього видно, що командна робота – одна з характерних ознак біблійного служіння^[13].

Командна робота – це здатність працювати разом для спільного бачення. Здатність направляти індивідуальні досягнення до організаційних цілей. Це – паливо, що дозволяє звичайним людям досягати незвичайних результатів^[14].

Читаючи Біблію, можна побачити, як Господь формував Свою команду на прикладі не лише учнів, але й окремих людей та й взагалі ізраїльського народу. Зараз Дух Святий продовжує цю роботу в людях по всій планеті, навчаючи їх передусім повірити в Творця-Спасителя,

^[11] Коханчук, 77.

^[12] Більше дізнатися про діяльність капеланів під час війни можна в статті: М.В. Долганова і І.Р. Чобіт, «Військово-науковий вісник», *Особливості діяльності військових капеланів під час російсько-української війни (2014-2022)*, вип. 38 (2022): 167–76.

^[13] Див. Турконяк, *Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов.*

^[14] Алла Заднепровська, «ТОП-15 цитат про команду», б. д., <https://zadneprovskaya.com/ua/news/top--15-citat-o-k-o-m-a-n-d-e>.

довіряти Йому, вчитися з Ним комунікувати через молитву та Слово Боже. Формування команди з Господом полягає в тому, що рано чи пізно людині все одно доведеться почути про Бога або задуматися про Нього через природу або різні життєві обставини. Що буде далі – вирішувати людині, на відміну від Збройних сил України, де у воїна немає вибору бути чи не бути в команді з тими чи іншими людьми.

Довіра до Господа – основа стосунків між двома особистостями. На прикладі багатьох біблійних персонажів, зокрема перерахованих в 11 розділі Послання до євреїв, можна побачити, що віра – це не просто слова, а реальні кроки.

Здорова комунікація у стосунках із Господом – означає будувати на камені Слова Божого, усвідомлювати, хто є Господарем життя, вчитися слухати Його, розуміти те, чого хоче від тебе Сам Всевишній та виконувати саме те, що Він сказав.

Коли людина йде по життю з Богом, обов'язково переживатиме часи «штормів», де зустрінуться на полі бою людське «я» та Божа любов. Від того, яку позицію займе прощений грішник, залежатиме подальший Божий план для Його життя, адже Йона, вибравши свою дорогу, натерпівся чимало через свій вибір, але Божий план довелося виконати.

Ролі в команді – теж важливий фактор, адже Господь не є диктатором, а враховує і наші бажання. Він проявляє себе не лише як Лідер, коли прийшов на цю землю, щоб повести за Собою людей до Царства Божого, не лише проповідуючи про нього, але на ділі показавши, яке саме воно є, живучи так, як розповідав. Людиною з лідерськими здібностями можна назвати образ жінки з 31-го розділу Книги приповістей Соломона. Вона має вплив на людей, вміє організувати процес, має бачення того, що саме актуальне у цей час і вміє контролювати не лише сам процес, але і час, відведений для виконання тієї чи іншої роботи. Савл мав лідерські здібності, але не знаючи особисто Спасителя, скоїв багато зла. Коли він зустрівся із Господом, його лідерські здібності набули Божого характеру та спрямування, результат чого видно до нашого часу.

Саме Він став Миротворцем між нами та Богом Отцем, взявши наші гріхи на хрест та поніс покарання за нас. У Біблії миротворцями можна назвати Естер, яка стала посередником між Артаксерксом та ізраїльським народом. Також до миротворців можна зарахувати й Авігею, яка стала своєрідним містком між Давидом і Навалом, Йонатан, який хотів примирити свого батька Саула з Давидом, слуги Неемана намагалися «угамувати обурення» свого начальника тощо.

Ніхто не заперечуватиме проти того, що Сам Бог є Ідейником, джерелом мудрості, адже від самого початку буття та творення Його ідеї творчості та спасіння люди бачать і донині. У Святому Письмі ідейні люди теж є, але є як ідейники на добро, так і на зло. Яскравим нега-

тивним прикладом є товариш Амнона, який «дав ідею» останньому, як здійснити хтивє бажання стосовно своєї сестри Тамари, кінець цієї історії був трагічним для багатьох людей. Також, коли згвалтували Діну, знайшовся ще один «ідейник», який порадив, що потрібно зробити обрізання, а потім підступно повбивавши разом із винуватцем і зовсім невинних у тій справі людей. Поганими ідейниками стали брати Йосипа, які хотіли його вбити, потім ідеї змінилися на те, щоб кинути його в яму, але потім Божий промисел закінчився тим, що Йосипа продали в рабство. Після цього скарбничка «ідей» не закінчилася, адже потрібно було вигадати, як заховати свій гріх.

Те саме стосується і Його ролі як практика, адже Ісус не був голослівним, вимагаючи від людей щось робити, не роблячи це Сам. Він практично звершив Місію спасіння, показавши людям шлях додому. Серед біблійних персонажів-практиків можна назвати Тавіту, яка була майстринею швейної справи і просто робила для нужденної категорії народу Божого вироби своїми руками. До практиків можна зарахувати Йосипа, який був добросовісним у всьому, що робив, і Бог благословляв діла його рук.

НАВЧАННЯ З ТИМБІЛДИНГУ ЯК ШЛЯХ ДО ДУШЕОПІКИ БІЙЦІВ

◆ Складна обстановка воєнного стану, загибель побратимів, сімейні обставини, не статутні взаємини та інші чинники сьогодення дуже сильно впливають на морально-психологічний стан вояків як дезорганізаційний фактор і призводить до сумної статистики, яка виражається в проявах дідівщини, суїцидальних дій, нанесення тілесних і вогнепальних поранень. Д. Ярмлюк пише: «У колективі, де панує дружня атмосфера, і проблем менше, і працівники більш лояльні та мотивовані»^[15]. Навчання з тимбілдингу в підрозділах дає можливість провести просвітницьку роботу серед бійців, щоб допомогти усвідомити особливості внутрішніх страхів і переживань, різних недоліків характеру, а також навчитися правильно допомагати не лише собі, але й один одному як на фізичному, так і на душевно-духовному рівні. Є три види тимбілдингу: історичний – проведення тематичних ігор, які передають події й атмосферу минулого; творчий – виконання цікавих завдань, які допомагають розкрити творчі навички співробітників; психологічний – використання методів психології у тому, щоб підвищити розуміння між співробітниками^[16].

^[15] Д. Ярмлюк, «Класичний приватний університет», *Тімбілдинг як один із ефективних методів управління персоналом*, б. д., 153. http://pev.kpu.zp.ua/journals/2020/3_20_ukr/29.pdf.

^[16] «Сутність та види тимбілдингу», б. д., <https://khemelnytsky.com.ua/ua/article/231980-sutnist-ta-vydy-tymbildyngu>.

Створення надійної та професійної команди завжди було цінним і важливим елементом у будь-якій ланці людського життя, починаючи з родини, соціуму та закінчуючи різними структурами як державного так і приватного рівня. Ця потреба особливо має своє загострення зараз, під час війни, а саме серед бійців ЗСУ.

Величезні фізичні та душевно-психологічні навантаження спонукають до того, щоб допомогти воїнам максимально зрозуміти ключові моменти підтримки, взаємодопомоги та підводних «рифів» у команді, на які варто звернути увагу. Отже, важливість навчання бійців ЗСУ під час війни є життєво-необхідним інструментом, який допоможе людям навчитися правильно формувати командні стосунки, що дозволить підрозділу краще виконувати завдання, які необхідні для досягнення кінцевої мети та збереження життя.

Актуальність проведення навчання з тимблдингу доведена на практиці, адже воно дає можливість змінювати світогляд бійців стосовно внутрішніх і зовнішніх тригерів, які блокують процеси звільнення від минулих невдач і бажання долати перешкоди сьогодення, причому це стосується не лише фізичної сторони, але і душевно-духовної.

Все, про що йшлося вище, плавно підводить до того, що під час проведення навчання з командоутворення, люди знаходять відповіді на свої особисті внутрішні переживання, можуть проаналізувати і спостерігати за тим, що відбувається чи відбувалося з їхніми друзями-побратимами. Це дає бажання «підставити плече» там, де це реально і до снаги, адже поруч особистість із своїми внутрішніми переживаннями та життям, яке іде не лише в окопах, але продовжується і в їхніх родинях, яким вони не завжди можуть допомогти, бо війна в державі. Такі стосунки, звісно будуть значно зменшувати ризик суїцидальних вчинків і факти нанесення вогнепальних поранень через міжособистісні непорозуміння в підрозділах. Із цього випливає, що те, що здається не важливим або недоречним під час війни, насправді дає можливість розібратися в собі, допомогти ближньому, який можливо уже на грані самогубства від розпачу, страхів, почуття самотності чи почуття провини за те, що, можливо не міг чи не був компетентний щось змінити.

Допомога з об'єднання людей та виходу із душевно-психологічного тупика і на фізичному рівні покращує роботу та життя команди, адже бійці починають краще розуміти себе та один одного, відкриваються таланти та здібності, які не помічали або «пресували» раніше, люди стають більш відкритими та відвертими один з одним, зауваження перестають сприйматися як докори, а радше як дружні підказки чи корекція тих чи інших промахів. Отже, навчання з тимблдингу – ефективний спосіб роботи з підрозділами бійців ЗСУ для підвищення ефективної служби незалежно від того, які обставини вирують навколо.

Проводячи тренінг, капелан має передусім потурбуватися про безпеку воїнів під час виконання тих чи інших вправ, оглянути приміщення, де має проходити тренінг або місце, яке буде надано командуванням для цієї цілі.

Також потрібно слідкувати за часом, необхідним для проведення тренінгу, бути гнучким у разі виникнення різних непередбачуваних обставин і поведінки бійців, починаючи з недисциплінованості, нетверезого стану тощо до оголошення бойової готовності чи обстрілів.

Необхідно також пам'ятати, що це не дім молитви з проповідями та організованим служінням, де люди прийшли добровільно, а військова частина, де віддаються накази і майже всі бійці приходять за наказом, а не з власної волі. Трапляється упереджене ставлення до релігії, а ті, хто несе на собі найменший натяк на неї, можуть бути сприйняті навіть агресивно.

Висновки

◆ Ключовим моментом всього вищесказаного є те, що коли заняття проводить капелан, це вже означає, що говоритиме людина, яка вірить у Бога. Такий факт показує не лише фізично-душевну сторону, але і плавно підводить людей до того, що формування міцної команди з Господом є запорукою успіху, адже там, де людина не в змозі допомогти собі сама, не можуть допомогти інші, але Бог виводить з усякої біди та передусім береже і спасає душу для вічності. А в кожного вічність своя: в когось вона триватиме після війни ще тут, на землі, а хтось піде у потойбіччя під час бою або якихось інших обставин.

Формування міцної команди дає можливість не лише воїнам, але і їхньому керівному складу, особливо якщо вони особисто приймають безпосередню участь у тренінгу, побачити своїх підлеглих з іншого боку, звідти, де люди не відкривали раніше свої слабкі місця або різні страхи та переживання. Також і бійці по-іншому починають ставитися до свого керівництва, якщо бачать, що вони разом проходять через відповідне навчання з тимбілдингу.

Спільна робота на заняттях не лише теоретичного, але і практичного характеру показує ефективність чергування активних і пасивних дій команди, що викликає зацікавленість і певний ажіотаж, адже дорослі люди, які перебували в окопах чи брали участь в інших навчаннях, мають можливість порівнювати різні теми і методики їхнього викладання, їхню актуальність в конкретних умовах. Отже, кожен командир, якому не байдужа доля його військовослужбовців, обов'язково потурбується про навчання своїх бійців.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Вашук, М.М., і В.В. Корольова. «Актуальні питання сучасної науки та практики». *Особливості формування правового статусу військового капелана на сучасному етапі розвитку українського державотворення*, 2018, 598–600.
- Гоголь, В., і Р. Делятинський. «Вісник Львівського університету». *Історія становлення військового капеланства в Збройних Силах України (1991-2022 роки)*, Серія філос.-політолог. студії., вип. 42 (2022): 26–38.
- Долганова, М.В., і І.Р. Чобіт. «Військово-науковий вісник». *Особливості діяльності військових капеланів під час російсько-української війни (2014-2022)*), вип. 38 (2022): 167–76.
- Заднепровська, Алла. «ТОП-15 цитат про команду», б. д. <https://zadneprovskaya.com/ua/news/top--15-citat-o-k-o-m-a-n-d-e>.
- Закон України про Службу військового капеланства (б. д.). <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/472460>.
- Коханчук, Р. *Душпастирська опіка військових*. К., 2004.
- «Сутність та види тимблдингу», б. д. <https://khemelnytsky.com.ua/ua/article/231980-sutnist-ta-vydy-tymbildyngu>.
- Турконяк, Рафаїл, trans. *Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов*. Перше видання. Київ: Українське біблійне товариство, 2021.
- Филипчук, С. «Історичне релігієзнавство». *Досвід капеланства в умовах АТО*, вип. 12 (2015). <https://eprints.oa.edu.ua/3952/1/16.pdf>.
- Ярмолюк, Д. «Класичний приватний університет». *Тімблдинг як один із ефективних методів управління персоналом*, б. д. http://rev.kpu.zp.ua/journals/2020/3_20_ukr/29.pdf.